

Damir Karbić i Zoran Ladić za ovaj su broj *Zbornika* sastavili dragocjeno kazalo svih do tad objavljenih 16 svezaka, kao i kazalo autora koji su u njima objavljivali.

Ante Gulin, Aleksandra Kolarić i Zoran Ladić sastavili su prikaze života i djelovanja voditelja i ravnatelja Odsjeka za povijesne i društvene znanosti HAZU-a od 1948. do 1998. (str. 221–234). Donose njihove sažete životopise, glavna objavljena djela, nastojanje na promicanju Odsjeka i dragocjen doprinos znanosti. Navedeni su: Marko Kostrenčić (1884.–1976.), Vladimir Aleksejevič Mošin (1894.–1987.), Zlatko Herkov (1904.–1994.), Ljubo Boban (1933.–1994.), Igor Karaman (1927.–1995.), Hodimir Sirotković, rođen 1918., i Miroslav Kurelac, rođen 1926.

I ovaj broj donosi niz ocjena i prikaza novijih knjiga i časopisa (str. 235–282).

Na kraju *Zbornika* (str. 284–286) Miroslav Kurelac napisao je *In memoriam* akademiku Branku Fučiću (1920.–1999.).

Zbornik i ovim brojem, svojim sadržajnim bogatstvom priloga i dragocjenim doprinosima, zadržava trajnu vrijednost i ugled važne povijesne edicije.

Margareta Matijević

Zoran Grijak, *Politička djelatnost vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera* (neobjavljeni rukopis disertacije, Zagreb, 2000., str. 1–893)

Šestoga srpnja 2000. na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu mr. sc. Zoran Grijak obranio je disertaciju posvećenu djelovanju prvog vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera (1843.–1918.). Na istraživanje Stadlerova djelovanja autora je potaknula Stadlerova važna politička uloga u hrvatskoj povijesti od osamdesetih godina XIX. stoljeća do 1918. godine, te činjenica da njegov život i rad nisu bili sustavno istraženi. Pritom su se sukobljavanja iz razdoblja njegova djelovanja prenosila u literaturu, koja je, zbog nekritičkog prihvaćanja interpretacija Stadlerovih pristaša ili oponenta, imala jednostrano, apologetsko ili pamfletističko obilježje.

Svojom disertacijom Z. Grijak zaokružio je istraživanje Stadlerova političkog djelovanja. U magistarskom radu istražio je njegovu djelatnost u razdoblju školovanja i znanstvenog rada u Hrvatskoj, kada Stadler djeluje kao profesor na Nadbiskupskom liceju i Bogoslovnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1869.–1882.), a u disertaciji Stadlerovu političku djelatnost kao vrhbosanskog (sarajevskog) nadbiskupa od 1882. do 1918. godine. Disertacija obuhvaća 893 stranice. Utemeljena je na opsežnoj, pretežitim dijelom nepoznatoj arhivskoj građi iz Beča, Budimpešte, Vatikana, Zagreba, Đakova, Ljubljane, Sarajeva i Mostara. Sastoji se od uvoda (str. 1–3), ocjene historiografije o Stadleru (str. 3–26), četrnaest poglavlja teksta (poglavlja II.–XV., str. 26–820), zaključka (str. 820–827), priloga s izvornom građom (str. 827–873) te popisa izvora i literature (str. 873–893).

Oblikujući sliku o Stadlerovu djelovanju na temelju opsežne i najvećim dijelom neobjavljene arhivske građe, autor je donio niz dosad nepoznatih podataka. Posebice su zanimljivi dokumenti koji upućuju na uglavnom zanemarivanu problematiku međunarodne di-

menzije političkog položaja Hrvatske, Bosne i Hercegovine i bosansko-hercegovačkih Hrvata u okviru Habsburške Monarhije.

Nakon analize historiografskih interpretacija Stadlerove uloge u procesu nacionalno-političkog oblikovanja bosansko-hercegovačkih Hrvata u razdoblju od 1882. do 1918. godine, autor je posvetio pozornost ustanku u Bosni i Hercegovini od 1875. do 1878., te analizi stajališta velikih sila i hrvatskih političkih čimbenika prema istočnoj krizi i problemu povijesne i političke pripadnosti Bosne i Hercegovine. Ustvrdio je da su među hrvatskim političarima postojala različita viđenja budućeg položaja Bosne i Hercegovine, premda je prevladavala ideja o njezinu povezivanju s Hrvatskom.

Ispreplitanjem i sukobljavanjem različitih stajališta bio je popraćen i proces institucionalnog preustroja Katoličke Crkve u Bosni i Hercegovini, posebice u odnosima između Zagreba, Beča i Vatikana. Uspostavu redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini autor je također rasvijetlio pomoću dosad nepoznatih izvora (55–141). Analizirajući planove o crkvenom preustroju u Bosni i Hercegovini, autor je utvrdio da su se hrvatski crkveni velikodostojnici, među kojima je svojim ugledom i inicijativom dominirao Strossmayer, zalagali za podređivanje Katoličke Crkve u Bosni i Hercegovini jurisdikciji zagrebačkog nadbiskupa, težeći na taj način stvoriti preduvjete za političko povezivanje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom. Nasuprot tom nastojanju stajali su bosanski franjevci, koji su zagovarali održanje vikarijata, želeći zadržati postojeće stanje i svoju dominaciju. Bečki je dvor namjeravao u Bosni i Hercegovini provoditi politiku međunacionalne i međukonfesionalne ravnoteže, te se zalagao za stvaranje slabe katoličke crkvene organizacije, s jednom biskupijom. Mađari su imali plan o podređivanju Katoličke Crkve u Bosni i Hercegovini ugarskom primasu, težeći time stvoriti pretpostavke za uvrštavanje Bosne i Hercegovine u ugarsku polovicu Monarhije. Stvaranje snažne samostalne crkvene organizacije, Vrhbosanske nadbiskupije i bosansko-hercegovačke metropolije, autor ocjenjuje kao posljedicu planova Vatikana, koji je želio učvrstiti katolicizam na granici prema pravoslavnim državama na Balkanu, a ujedno poduprijeti svoju inicijativu za povezivanjem pravoslavnih crkava na Balkanu sa Svetom Stolicom putem crkvene unije.

U analizi okolnosti koje su dovele do imenovanja J. Stadlera prvim vrhbosanskim nadbiskupom, autor se osvrnuo na njegovo ranije djelovanje. (pogl. V., str. 126–144). Stadler je promicao službena stajališta Crkve o vjersko-socijalnim pitanjima, te tradicionalne teološke poglede, napose svojim znanstvenim djelovanjem i pedagoškim priložima. Kao predstavnik neotomističke filozofsko-teološke struje, Stadler je zastupao i stajalište o suverenosti Crkve i države u svojim područjima djelovanja, ali i o nadređenosti Crkve državi, koje će kao nadbiskup i javno očitovati na Prvom hrvatskom katoličkom kongresu 1900. godine. Smatrao je da Crkva treba biti prisutna na svim područjima društvenog života, što je proturječilo suvremenim liberalnim nastojanjima za potiskivanjem Crkve na privatno-pravno područje.

Analizirajući uzroke zbog kojih su se Beč i Vatikan 1881. opredijelili za Stadlera kao prvog vrhbosanskog nadbiskupa, utvrdio je da je Stadler imao potrebne organizacijske sposobnosti za tu visoku crkvenu službu, te da je bio osoba od koje su austro-ugarske vlasti očekivale lojalnost prema svojim političkim intencijama. Za Svetu Stolicu bila je važna Stadlerova odlučna potpora papinu autoritetu, cjelovita doktrinarna naobrazba, koju

je očitovao kao profesor fundamentalne teologije, te zauzetost za obnovu crkvenog jedinstva između Katoličke i Pravoslavne Crkve, o kojima je Stadler pružio potvrdu svojim djelom *Theologia fundamentalis: Tractatus de vera religione, de vera Christi Ecclesia et de romano Pontifice complectens* (Zagreb, 1880.). Ocjenjujući držanje katoličkih krugova u Hrvatskoj prema Stadlerovoj kandidaturi, napose Strossmayerova kruga, autor je zaključio da je zbog svojih konzervativnih pogleda bio prihvaćen s rezervom, ali nije odbijen, jer su uzete u obzir njegove izuzetne svećeničke kvalitete i hrvatsko opredjeljenje.

Nakon analize uvjeta koji su utjecali na Stadlerov izbor za vrhbosanskog nadbiskupa, autor je analizirao prvo desetljeće Stadlerova djelovanja u Bosni i Hercegovini (pogl. VI., str. 162–198). Najprije je obratio pozornost na analizu učvršćivanja političkog položaja Austro-Ugarske Monarhije u Bosni i Hercegovini i na Balkanu od 1878. do 1881. godine i organizaciji austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini.

Opisujući organizaciju austro-ugarske uprave u Bosni i Hercegovini, koja je prepuštena Zajedničkom ministarstvu financija, autor je ustvrdio da je prilagodba bosansko-hercegovačke uprave dualističkom ustroju Monarhije bila državno-pravni eksperiment bez prese-dana u čijem se funkcioniranju jasno očitovalo stanje odnosa između Austrije i Ugarske, pa samim tim i kriza dualističkog sustava.

U osvrtu na Stadlerovo djelovanje do sredine 90-ih godina XIX stoljeća autor je posebice istaknuo njegov doprinos u izgradnji katoličkih institucija, među kojima su bile najvažnije malo sjemenište i gimnazija u Travniku 1882., bogoslovija u Travniku 1890., koja se 1893. premješta u Sarajevo, i katedrala u Sarajevu, izgrađena 1889. godine. Stadler je pritom započeo od ničega, jer se suočio s nepostojanjem osnovnih institucija koje je, prema odredbama Tridentskoga koncila (1545.–1563.) i susljednih crkvenih odredaba morala imati svaka (nad)biskupija. Činjenica da se Stadler prilikom podizanja crkvenih zavoda nije mogao oslanjati isključivo na državna sredstva, kao što su to uglavnom činili pravoslavni velikodostojnici, stavljala ga je pred posebno tešku zadaću prikupljanja golemih novčanih iznosa. Njegova postignuća u tom smislu impresionirala su suvremenike, ali i poticala zavist političkih protivnika u Beču i Budimpešti i nosilaca srpske propagande, te su njegov uspjeh u institucionalnoj izgradnji vrhbosanske nadbiskupije objašnjavali kao posljedicu djelovanja austrijskih kršćanskih socijala i klerikalnih katoličkih krugova u Monarhiji i Europi, kojima su predbacivali katolički prozelitizam.

Posebno važan problem, s kojim se Stadler suočio odmah nakon dolaska u Bosnu, bilo je pitanje reguliranja odnosa s franjevcima, koji su pod osmanlijskom vlasti bili jedino katoličko svećenstvo. Sukob koji je izbio oko raspodjele župa, autor objašnjava Stadlerovim shvaćanjem o kontemplativnoj naravi redovništva, prema kojem bi franjevci trebali ili napustiti župe ili se sekularizirati, te velikim brojem župa koje su franjevcima ostavljene nakon uspostave redovite hijerarhije 1881. godine. Sukobljavanje s franjevcima bilo je trajna značajka Stadlerova djelovanja, a s crkvenog kasnije se prenijelo na političko polje. Stadlerov sukob s franjevcima autor je osvijetlio na temelju arhivske građe, koja opovrgava neke u historiografiji gotovo općeprihvaćene interpretacije. Ponajprije je dokazao, na temelju Stadlerova elaborata o reformi franjevačkog reda u Kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji iz ožujka 1878., izrađenog po nalogu kardinala Mihalovića, u vrijeme dugogodišnjih priprava Svete Stolice za opću reformu franjevačkog reda (1897.), da je Stadler

zaista smatrao kako je redovništvo nespojivo s pastoralnim djelovanjem, odnosno da se uzroci njegovih pokušaja uklanjanja franjevacu sa župa ne nalaze samo u nastojanju za osnaživanjem novouspostavljene svjetovne hijerarhije, nego, i to u znatnoj mjeri, u njegovim teološkim shvaćanjima. Iznimno važan prinos u rasvjetljavanju Stadlerova sukoba s franjevcima predstavljaju i dokumenti u disertaciji – korespondencija između provincijala Bosne Srebrene Ilije Čavarovića i ministra Benjamina Kállaya iz 1882./1883. – koji opovrgavaju mišljenje kako su se austro-ugarske vlasti u sukobljavanjima između nadbiskupa Stadlera i franjevacu oko župa stavljale na Stadlerovu stranu.

Sljedeća poglavlja disertacije (VII.–VIII., str. 198–331) posvećena su Stadlerovu djelovanju od sredine 1890-ih godina do aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine. Analizirajući vjersku i nacionalnu politiku austro-ugarskih vlasti, autor je upozorio na činjenicu da su one nakon kratkotrajnoga prohrvatskoga političkog usmjerenja, do uklanjanja generala Josipa Filipovića krajem 1878. i prosrpskog usmjerenja, 1883. godine nastupile s politikom »bošnjaštva«, čiji je cilj bio onemogućiti institucionalizaciju hrvatskog i srpskog nacionalnog pokreta u Bosni i Hercegovini, odnosno stvoriti bošnjačku naciju kao protutežu hrvatskoj i srpskoj. Stadler je oštro reagirao na te pokušaje. Dopuštanje uporabe srpskog imena kao vjerskog, oslonac austro-ugarskih vlasti na muslimane, suradnja Srba i muslimana u borbi za vjersko-prosvjetnu autonomiju i velik utjecaj Mađara na prilike u Bosni i Hercegovini izazvali su veliko nezadovoljstvo nadbiskupa Stadlera te su ga usmjerili na traženje saveznika izvan Bosne i Hercegovine – u velikoaustrijskom krugu koji se 1905. oblikovao oko prijestolonasljednika nadvojvode Franje Ferdinanda te u Čistoj stranci prava J. Franka u postaneksijskom razdoblju. Ne odbacujući mogućnost interkofesionalnog utemeljenja hrvatskoga nacionalnog pokreta, dopuštao je mogućnost zasebnoga političkog organiziranja muslimana na hrvatskim nacionalnim osnovama.

Unutarhrvatski sukob, zbog različitog stajališta o sudjelovanju muslimana u procesu hrvatskoga nacionalnog organiziranja, razmahao se nakon osnutka Hrvatske narodne zajednice (dalje: HNZ) 1906. godine. Do sukobljavanja dolazi krajem veljače 1908. godine, kada je Središnji odbor HNZ-a unio u pravila odrednicu prema kojoj se HNZ utemeljuje kao interkofesionalna organizacija, a nadbiskup Stadler energično zahtijevao da se ta odrednica ukine. Namjeru stvaranja hrvatsko-muslimanskog bloka radi učinkovitog suprotstavljanja srpskim posezanjima za Bosnom, Stadler je smatrao nerealnom zbog opredjeljenja pretežitog dijela muslimana za suradnju sa Srbima. Ta je činjenica dosadašnjim istraživačima ove problematike bila poznata. Međutim, potpuno je nepoznata bila činjenica da su austro-ugarske vlasti iz istih razloga podržavale stvaranje hrvatsko-muslimanskog saveza. Autor je dokazao da su franjevci i hrvatska inteligencija političkom suradnjom s muslimanima ozbiljivali najvažnije postulate politike austro-ugarskih vlasti u Bosni i Hercegovini, dok je nadbiskup Stadler, inzistirajući na zasebnom političkom organiziranju Hrvata katolika, proturječio državnoj politici. Time je ujedno opovrgnuo u historiografiji zastupljenu tezu da je politička pozicija franjevacu i svjetovne inteligencije bila proturežimska, a Stadlerova u službi ozbiljenja austro-ugarske politike.

Posebnu pozornost autor je posvetio analizi političkih osnova Stadlerova projekta autonomnog ustroja Katoličke Crkve u Bosni i Hercegovini te njegovih nastojanja za utemeljenjem grkokatoličke biskupije u Sarajevu (pogl. VIII., str. 288–331) Utvrdio je da je

Stadler na obje akcije bio potaknut potrebom neutraliziranja negativnih političkih učinaka srpsko-muslimanskih postignuća u borbi za vjersko-prosvjetnu (vakufsko-mearifsku) autonomiju, odnosno nastojanjem za dovođenjem katolika i Katoličke Crkve u Bosni i Hercegovini u ravnopravan položaj s muslimanima i pravoslavicima. Na njegova nastojanja za utemeljenjem grkokatoličke biskupije utjecala je i činjenica da su grkokatolici, poglavito Ruteni (Ukrajinci), počeli prelaziti na pravoslavlje zbog nepostojanja grkokatoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini i nedovoljnog broja grkokatoličkih svećenika, koji su u Bosni i Hercegovinu dolazili iz udaljene križevačke biskupije.

Zbog složenosti Stadlerova djelovanja kao visokoga crkvenog velikodostojnika autor se, unatoč uvjerenju da gotovo svaka komponenta Stadlerova vjerskog djelovanja ima političke značajke, nakon osvrta na Stadlerovo političko djelovanje do aneksije Bosne i Hercegovine 1908., odlučio na zasebno prikazivanje političkih komponenti njegova vjerskog djelovanja do 1908. godine (pogl. IX.–XIV., str. 331–623). Najprije je istražio problem konverzija na katolicizam. Ustvrdio je da su do aneksije konverzije muslimana na katolicizam izazivale najveće afere, premda su bile najmalobrojnije. Austro-ugarske su se vlasti pritom redovito stavljale na stranu muslimana koji su poticali afere, jer su smatrale da preuranjene konverzije na katolicizam mogu omesti njihov plan o stvaranju hrvatsko-muslimanskoga državotvornog bloka, odnosno usmjeriti muslimane prema suradnji sa Srbima. Tek po učvršćenju hrvatsko-muslimanskoga političkog saveza poticale bi se masovne konverzije muslimana na katolicizam, kako bi ih se potpuno otrgnulo od Carigrada i usmjerilo prema Beču. Dopuštanjem »preuranjenih« pojedinačnih konverzija, Stadler je, prema mišljenju predstavnika vlasti, ometao ozbiljenje tog plana, pa su ga više puta pokušavali ukloniti iz Bosne.

Nakon problema konverzija autor se osvrnuo na djelovanje nadbiskupa Stadlera na sjedinjenju pravoslavnih crkava na Balkanu sa Svetom Stolicom putem crkvene unije. Ustvrdio je da je najveći poticaj i priznanje Stadlerovim nastojanjima na promicanju unije bilo njegovo imenovanje apostolskim komesarom za sjedinjenje crkava 1894. godine. S obzirom na problem protezanja Stadlerovih kompetencija kao apostolskog komesara, pri čemu je iz papine formulacije *in istis gentibus* (u tim narodima) bilo nejasno da li se one odnose na sve pravoslavne kršćane ili samo na one u Bosni i Hercegovini, autor je, na temelju Stadlerove korespondencije s isusovcem Nicolausom Nillesom, poznatim stručnjakom za istočnu liturgiju, iznio pretpostavku da su se Stadlerove kompetencije prvotno protezale na sve pravoslavne kršćane ili barem one na Balkanu te na Bosnu i Hercegovinu i pravoslavne u Monarhiji, ali su naknadno sužene na Bosnu i Hercegovinu, zbog sučeljavanja s Rusijom i oštre reakcije srpskog tiska te zbog protivljenja Mađara koji nisu htjeli da Stadler u pitanjima koja se odnose na sjedinjenje crkava bude nadređen ugarskom primasu.

Kao apostolski komesar Stadler je pružio i snažnu potporu proširenju uporabe starocrkvenoslavenske liturgije u bogoslužje Katoličke Crkve (pogl. XI., str. 443–477). Autor je upozorio na dokumente koji svjedoče da je Stadlerovo djelovanje na proširenju uporabe glagoljice bilo posebno praćeno od austro-ugarskih vlasti, koje su u tim nastojanjima vidjele težnju za afirmacijom južnoslavenskih ideja i hrvatskih nacionalnih nastojanja. Autor je dokumentirano prikazao i da su se bosansko-hercegovački franjevci držali vrlo

suzdržano prema planovima nadbiskupa Stadlera o staroslavenskoj liturgiji te da je general franjevačkog reda osudio pokret za uvođenje glagoljice u hrvatskim biskupijama.

U nastavku autor je obratio pozornost na problem Stadlerove kandidature za zagrebačkog nadbiskupa u razdoblju sedisvakancije Zagrebačke nadbiskupije od 1891. do 1894. godine (pogl. XII., str. 443–477) Na temelju dosad nepoznate građe osnažio je teze dosadašnjih istraživača ove problematike da je K. Héderváry bio glavni oponent nastojanjima hrvatskog episkopata za Stadlerovim premještanjem u Zagreb, jer je u Stadleru vidio protivnika političkih ciljeva Mađara.

Složenu situaciju u kojoj se nadbiskup Stadler našao u preustroju Zavoda sv. Jeronima u Rimu i svetojeronimskoj aferi 1901./1902. (pogl. XIII., str. 477–545), autor je osvijetlio širim uvidom u međunarodne implikacije afere. Državno tajništvo Svete Stolice do zadnjeg je trenutka nastojalo zaštititi nadbiskupa Stadlera od negativnih političkih posljedica, no oslabljeno nakon ukidanja papinske države 1871., napokon je popustilo pritisku Austrije.

Stadlerova vjersko-socijalna shvaćanja autor je najdetaljnije ocrtao u dijelu disertacije posvećenom Stadlerovu sudjelovanju u Hrvatskom katoličkom pokretu (dalje: HKP) (pogl. XIV., str. 545–623) Upozorio je na neprimjerenost teze kako je Stadler poistovjećivao hrvatstvo i katolicizam, ustvrdivši kako je Stadlerov govor na Prvom katoličkom kongresu 1900. imao samo teološko-eshatološku dimenziju. Ocjenjujući njegovo mjesto u HKP-u, autor je zaključio da je Stadler stajao na njegovu konzervativnom krilu. Njegov je vjersko-socijalni konzervativizam ocrtao na temelju dosad nepoznatih izvora, koji svjedoče da je Stadler kritički istupao protiv osoba za koje je držao da imaju veze s masonske, spiritističkim, pozitivističkim ili nihilističkim krugovima (primjerice S. S. Kranjčević, H. Hinković i F. Spevec).

U osvrtu na djelovanje nadbiskupa Stadlera u razdoblju od aneksije Bosne i Hercegovine 1908. do smrti 1918. godine (pogl. XV., str. 623–820), autor se najprije osvrnuo na vanjskopolitičke aspekte aneksije Bosne i Hercegovine i položaj Austro-Ugarske Monarhije, koja ulazi u izolaciju i sve veću ovisnost o Njemačkoj. Ona je vodila k osnaživanju velikonjemačkih i mađarskih krugova neraspoređenih prema trijalističkoj koncepciji, što će se nepovoljno odraziti i na politička nastojanja trijalizmu sklonog Stadlera.

Nakon 1908. nastavljeni su sukobi između Stadlerova kruga i vodstva HNZ-a, koje se približavalo političkoj opciji Hrvatsko-srpske koalicije, zagovarajući hrvatsko-srpsku suradnju u Bosni i Hercegovini i oslonac na Mađare. Kao reakcija na to, proaustrijski raspoložen Stadlerov krug produbljuje veze s Čistom strankom prava, koja se zauzimala za sjedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom u okviru trijalistički preustrojene Monarhije. Na temelju korespondencije između Isidora Kršnjavoga i širokobrijeških franjevaca autor je posvjedočio da je i među franjevcima prevladala nova opcija HNZ-a. Za politički raskol među bosansko-hercegovačkim Hrvatima autor je ustvrdio da je imao izuzetno negativne posljedice, jer su oni, ionako najmalobrojniji, dočekali izbore za bosansko-hercegovački Sabor podijeljeni. Kasnije ostvareno pomirenje između Stadlerova kruga i vodstva HNZ-a, ukidanje HKU-a i prijelaz njegovih članova u HNZ nije uspjelo promijeniti osnovno opredjeljenje HNZ-a koji ustrajava na naprednjačkoj opciji. Stadler je ostao njezin dosljedni protivnik, pa je čak opstruirao zajednički hrvatsko-slovenski katolički kon-

gres u Ljubljani (1913.), nazirući u njemu utiranje puta ideji o narodnom jedinstvu Hrvata, Slovenaca i Srba.

U poglavlju o Stadlerovu djelovanju u vrijeme I. svjetskog rata također nalazimo niz novih podataka (779–820) Stadler se u svojim političkim koncepcijama više nije mogao oslanjati na velikoaustrijski krug, jer su vodeći austrijski političari nakon ubojstva nadvojvode Franje Ferdinanda »jugoslavensku iredentu« shvatili kao puno veću opasnost od Mađara, pa su subdualizam prepostavili trijalističkom modelu državnog preustroja. To je, ustvrdio je autor, označilo krah Stadlerovih političkih planova, jer je on odbacivao mogućnost ujedinjenja Bosne i Hercegovine s Hrvatskom u okviru zemalja krune sv. Stjepana. Istupio je i protiv Svibanjske deklaracije južnoslavenskog kluba u Carevinskom vijeću iz 1917., zahtijevajući da se ujedinjenje Bosne i Hercegovine s Hrvatskom provede na temelju hrvatskoga državnog prava, a ne narodnog načela.

U zaključku disertacije autor sažeto ocjenjuje tridesetšestogodišnje političko djelovanje nadbiskupa Stadlera u Bosni i Hercegovini (pogl. XVI., str. 820–827), koje je bilo izuzetnog opsega i značenja za Hrvate u Bosni i Hercegovini, unatoč ograničenjima koja mu je nametala šira državna i međudržavna politika.

U prilogu disertacije (pogl. XVII., str. 827–873) autor je uvrstio prevedene izvorne dokumente: promemoriju pape Lava XIII. caru Franji Josipu I. (lipanj 1880.), u kojoj je papa po prvi put detaljno iznio osnove svoje istočne crkvene politike, napose crkvenog sjedinjenja; memorandum odjelnog predstojnika u Zemaljskoj vladi u Sarajevu dr. Kuha o nadbiskupu Stadleru (1903.); spomenicu Pietra Bastiena papi Benediktu XV. o uzrocima sukoba nadbiskupa Stadlera s franjevcima i HNZ-om (1914.); apel nadbiskupa Stadlera papi Benediktu XV. za neutralnost Italije u svjetskom sukobu (1915.); zabilješke posljednjega zajedničkog ministra financija baruna Alexandera Spitzmüllera o južnoslavenskom pitanju (studeni 1918.). Navedeni dokumenti ključni su za razumijevanje političkih i crkvenih okolnosti u kojima je živio i djelovao nadbiskup Stadler.

U zaključnoj ocjeni o disertaciji Z. Grijaka valja posebice istaknuti da je utemeljena na opšsežnoj, novoj, dosad neistraženoj građi, te da se iz nje ne stječe samo bitno pouzdaniji uvid o udjelu prvoga vrhbosanskog nadbiskupa Josipa Stadlera u oblikovanju hrvatske politike u Bosni i Hercegovini nakon austro-ugarskog zauzeća tih pokrajina, nego i nove spoznaje o ispreplitanju vanjskih političkih čimbenika na tom području.

Franjo Šanjek

Mirjana Polić-Bobić, *Među križom i polumjesecom. Dubrovačke dojave španjolskome dvoru o Turcima u XVI. stoljeću*, Zagreb (Ljevak) 2000, str. str. 1–255.

Mirjana Polić-Bobić u zanimljivoj studiji *Među križom i polumjesecom. Dubrovačke dojave španjolskome dvoru o Turcima u XVI. stoljeću* u pet poglavlja minuciozno i studiozno poslije kraćeg uvoda (str. 7–9) raspravlja o dosadašnjem proučavanju odnosa Dubrovačke Republike i španjolske krune u XVI. stoljeću (str. 11–23), zatim o naravi tursko-španjolskih odnosa u Sredozemlju (str. 24–37), diplomaciji i tajnoj diplomaciji (str.